

» ի լերունքն. և ինքն տաք է և չոր է, և իր անունն Թ. Խաչալ ասեն, Ով որ
» յամէն վաղվընէ մինչեւ տասնուհինգ օր ամէն օր զստոր հունդն երկու մթիսալ
» ուտէ և Տատալի ջուր իմէ ի վերայ, հալէ զան քարն որ երկամն լինայ և :

Աս բոյսս բուսարանից տարակուսի և վիճի առիթ եղած էր, հիմայ հաւանին
թէ ըլլայ կոշուածն Bunium Bulbocestanum. Փ. Noix de terre, որ նշանակէ
դեռնի լնկոյզ, Ամիրտովմայ ստորագրածին ալ յարմար. Պէշթար ուրիշ շատ
անուններ ալ յիշէ Աքսարայ՝ Արորոց և Ալորիկէի պլեւայլ կողմանց մէջ ըլ-
ուած : — Հաւանօրէն այս է և Հ. Գետնիպրտոյ և Գետնի աղիք կոշուածն, այլ
և Երկրմայր, զորս տես ի կարգին :

ԸՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՌՈՒՍԻՈՑ

(Տես յ'էջ 462)

ԺԲ

Մեկնումն ի Կիրոսն : — Ագսոս և Գարտաշ կիրճը : — Ակնարի մը
Կիրոսսի հովտին հրաշալի տեսարանին վրայ : — Թափառական ցեղե-
րոս խմբովին լուս ի շերինս : — Ֆար-ալի շափարը :

Մայիս 21. Պայծառ արեգական ճառագայթք մեր վրանէն ներս մտնե-
լով, կը հրաւիրէ զմեզ օդոյն գեղեցկութենէն օգտուելով՝ ճամբայ ելլել.
և մինչ ծառայք վրաններն կը ծալլեն և բեռները կը կապեն, վրայ կը
հասնին բազմաթիւ հիւանդք, և ամուսինս բժիշկ կարծելով՝ իրեն խորհուրդ
կը հարցընեն : Իսկ երբ ամենայն կազմ է աւ պատրաստ, և կարաւանը
արդէն ճամբայ ելած, կ'աշտանակենք յերիվար, երկու ձիաւոր մեզի առաջ-
նորդ ունենալով որ մեզի պիտի առաջնորդեն այնպիսի ուղեաց մէջ որ յա-
ճախ հեղեղատից անկողինք են : Շարք մի գերեզմանական հողաբլուրներէ
անցնելէն ետքը որ 1600 մետր բարձրութիւն ունին ծովուն երեսէն, կա-
րաւանը կանկ կ'առնու ի ձորն Քարաշէնի, որոյ վտակաց ջուրք կրային են :
Ծառք սակաւթիւ, կաղամախիք կը սկսին երևնալ :

Հրաբխային յեղափոխութեամբ ձևացած հողոց ընկարձակութեան մէջ
կը բլրին ընտիր ակունք ջրոց, յորոց և գետն Ագսոս, որոյ հովիտը կը մշա-
նեմք : Խիստ աղէկ կերպով մշակուած և բազմարգաւանդ է այս հովիտ. ար-
մաթի, թթենիք, ուռենիք և դեղձենի հսն կ'աճին ու կը պտղաբերեն սուս-
տաբար : 1710 մետր անոյին, և ահա կը ժամանեմք ի Գարտաշ կիրճ, ուր
կը տեսնենք տեղէն փոխապրուած հոյակապ ժայռի կտոր մը : Կիրճէն անոյին կը

սկսի զփռարին էջք մը դէպ ի Կիրոս, որ իսկոյն աշուրնուս կը ներկայանայ, միգի մը յանկարծ փարատելով, իբրու զիւթական տեսիլ մը: Ամէն կողմանէ կ'երևնան հրաբխային հողաքարէ ձեացած կոթողներ, որովք ծածկուած են լեռինքն: Մեր աչքին զիմաց տարածուած ձորահովտիս տեսարանն՝ բոլորովին լուսով ողողուած, մինչ զեռ մենք միգով շրջապատուած ենք, ամենա գեղեցիկ և ամենահաճոյ է աչաց: Բայց հարկ է ձիւրէն վար իջնել. զի սահուն և զփռարին են ճանապարհք ժայռին վերայ. և բազմաշխատ են վայրէջքն: Որչափ կը յառաջենք, կը տեսնենք որ հողաքարինքն իրենց բացուածքն ունին, և անոնցմէ դուրս ելած ծովին կ'իմացընէ թէ այդ տարօրինակ և նկարական տեղուանք՝ բնակութիւնք են տեղացւոց:

Ահաւասիկ հին աւանն Կիրոսի, լեռան կպած, և խիտ համապատշաճ այն հոյակապ տեսարանին հետ: Ի խորս ձորահովտին կ'ընթանայ Կիրոսի—չայ, որուն միւս կողմ կը բարձրանայ նոր աւանն իր ճերմակ տուներով ու կարմիր կամ կանաչ տանեօք, տգեղ արատ մը կազմելով՝ ուր արուեստահրաշ բնութիւնն ամենայն ինչ փափաքելի գեղով արտադրած է:

Օլը միշտ սպառնալից է. ուստի նախամեծար կը սեպենք բնակարան մը դռնել քան վրաննիս հաստատել լեռանց վրայ, որ յաճախ զարնանային այս եղանակին փոթորկայոյզք են: Ետի դէպ ի թղթատարութեան կայարանը կ'ուղղուինք, բայց կը տեսնենք որ արդէն լի է ճանապարհորդներով. անկէց դէպ ի կարաւանատունը կ'երթանք. բայց սենեկաց տեսիլը միայն և տեղւոյն զարշահուածութիւնն կը փութացնեն զմեզ ի փախուստ: Վերջապէս պարոն Շահնազարեան Կարապետի միջնորդութեամբ, որ զաւտին զանձապետն է, և որուն յանձնարարական մը ունէինք, կը յաջողինք տան մը մէջ երկու մեծ սենեակ վարձել, մին՝ մեզի համար, երկրորդն ալ հետերնիս եղող անձանց և բեռանց:

Մայիս 22. Եղանակնիս որչափ ալ յառաջացած է, զեռ ցուրտ է օլը և թաց: Ըսին մեզ թէ երեք տարիէ ի վեր անձրեւային են եղանակք, և որ բնակչաց մեծ հոգ և տրամութիւն կը պատճառէր հնձոց նուազութեան պատճառաւ:

Ջանկիգորի նահանգին վարչական գլխաւոր տեղին է Կիրոս կամ Կո-րիս ըստ Հայոց, 3142 բնակչօք, որոնք բոլոր հայազգի են: Գլխաւոր թաղը՝ ուր կը բնակինք, երոպական ոճով շինուած է, ինչպէս Շուշի քաղաքին նոր թաղերը. նոյնպիսի քարակերտ տունք, վայրահակ տանեօք, ձեռն տուտ ըլլալուն, և արտաքին պատշգամօք ծածկուած, պատուհանք ալ ամբացած բանուած երկաթով. համառօտ ըսինք, չունենալով հետաքննութեան արժանաւոր բան մը բովանդակ աւանին մէջ: Մեծ հրապարակին վրայ՝ որ ծառազարդ ուղղոյ փառաւոր անունը կը կրէ, կ'անցնին ջրիք, էջք, սագք, հորթեր, և այլն. մէջ տեղը աղբիւր մը կայ, հրապարակին երկայնութեամբ ալ երկու գետակք, և հոն է անասնոց վաճառատեղին, իսկ գետին միւս կողմը կը բարձրանայ անշուք գիւղը:

Բարկուշատի գետակ մ'է Եիրուսի—չայ, ընդ որ կ'անցնին կամ ընդ հուն տեղիս և կամ վրան ձգուած փայտէ կամրջով, Նկարապեղ տեսարան մ'է նկատել զանդադար անց ու դարձ կանանց՝ հողէ սափորով մը, ու երբեմն մանկիկ մը գրկերնին, և ձիաւորք իրենց ջրոյ ամաններով՝ այդ հիանալի գետակին ամբոխասաստ ջրոց մէջ, որ այլևայլ ընթացք կ'առնուն ու տեղ տեղ ջրվէժներ ձևացընելով՝ բազմաթիւ ջաղացքներ կը դարձնեն։ Ասոնց մէջ, որ միայն զոներնէն լոյս ընդունելով, ստուգապէս քարայրից ձև ունին, կը տեսնուի խոշոր կերպով ազացած ալեր թափուիլը։

Անդադար է երթեկէ լեռնականաց ի Եիրուս. ոմանց՝ իրենց գործոց համար քաղաք դալով, և այլոց՝ դարձիւ ի տուն իւրեանց և առ ընտանիս։ Էրիկ մարդիկ, կանայք, աղայք, ձիերու, ջրուոց, էշերու, գոմէշի վրայ հեծած, երբեմն երկու, իրեք անձինք մի և նոյն կենդանոյ վրայ, այր կին և որդի։ Հետիոտն եղողները միշտ մեծ գաւազան մը կը կրեն ձեռուրնին. զլուխին փափախ, և կոճկելով անձուկ պարեգօտնին՝ եղանակին ցրտութեանէն պահպանուելու համար։ Դիւրակեցիկք՝ ոտուրնին կօշիկ ունին. իսկ չքաւորք՝ զամբրով հաստատուն սանդալներ ու բրդեայ պատմունան կամ վերարկու մը։

Գրեթէ ժամէն վայրկեան անակնկալ ու հաճոյատեօիլ տեսարանք հանդիպին աչքիդ։ Խոխոյուն ջուր մը որ կ'ոռոգանէ զովագին պարտէզներ. նկարագեղ խարիտէ անակ մը՝ աստիճաններով յարկ յարկ բաժնուած, ու լերանց կողիցը մէջ փորուած, տափարակ տանեօք, ու ժողովուած գումարուած են կանայք՝ վաւարանաց չորս կողմը, որոց բերանը յաճախ հողէ տակը բաց սափոր մը դրուած է, մուխը անցնելու համար։ Բայց նշանակութեան արժանաւոր՝ հողաբարանց մէջ փորուած բնակարանքն են. երբ Շահաբառ այս կողմերն արշաւեց, այս բնական բերդերուն մէջ պատսպարուեցան բնակիչք։

Հին աւանին վերի մասին մէջ՝ գեղեցիկ կնձնի ծառերով հովանաւորուած աղբիւր մը կայ։ Եր գրուցեն թէ հոն թաթար մը իր քրոջը հետ բրխտոյնէութիւնն ընդունած ըլլայ. որով այն աղբիւրը մեծ հռչակ ունեցեր է յերկրին, և շատ կանայք ուխտի կը դիմեն ու ջրէն արգասաւորութիւն կը խնդրեն։ Հայ ժողովրդեան հոս ունեցած մասնաւորութիւնն է որ բազմաթիւք կապոյտ աշուիք են, տիպարքն խոշոր և անգեղեայ, և որ հետեւանք կրնայ համարուիլ տիրող աղքատութեան և կրիմայի խտութեան։

Երկրախօսական կազմութիւն հողոյն՝ մեծապէս հետաքննական է. վաճառքն աննշան, և միայն տեղական սպառման նիւթեր. մեք ալ շատ պաշար առինք հետերնիս, որովհետեւ աստի մինչ ի Տաթեւ և Կատար՝ կատարելապէս վայրենի կրնայ համարուիլ, չունենալով ոչ կարգաւորեալ ճանապարհ և ոչ իսկ չափարաց կայան։

Մայիս 24. Շրջապայութեան կ'ելլենք երկրին չորս կողմերը։ Երեսի վրայ ձգուած հայկական հին գերեզմանատեղիք կը տեսնուին, ուր ամուսինս կ'ուզէ պեղումներ ընել. ուստի հետերնիս առնելով զպարոն Կարապետ Շահնազարեան, Եիրուսի—չայի ընթացքով զէպ ի դաշտերն կը յառաջենք, ուր

ճոխ արօտասեղեաց մէջ կ'արածին երիւարաց փառաւոր խումբք : Առաւօտը ջերմագին է . թէպէտ և ձեան մեծ շեղակոյտք կը նկատենք մեզմէ քանի մի մեզր վեր : Քիչ վերջը կ'իջնենք փառահեղ մենաստանի մը ամբարակաց առջև , Անւոյ շինութեանց համաձև , և որոց ժամանակակից է անշուշտ : Կը ստիպուինք ըրած ճամբաներնէս քիչ մը ետ դառնալ՝ հին ու շատ զարբերու գիւղի մը գերեզմանավայրն տեսնելու , որոյ բնակչաց համար կ'աւանդեն թէ հիմակուան Կիրուս աւանին հիմնարկողքն ըլլան :

Հազիւ թէ կը սկսինք անհարթ ու տղմոտ ճանապարհաւ մը վար իջնել , և ահա խափանուած կը գտնենք թափառական գերդաստանաց բազմութենէն , որ իրենց անթիւ նախիրները արածելու կը սանին : Քանի մը վայրկեանէն այս ահագին ծովուն մէջ ենք , կենդանեաց և մարդկանց , և կը բռնադատուինք խիստ յամբարայլ յառաջել : Ո՛րչափ գեղեցիկ է տեսարանս և լի կենդանութեամբ և զունով , քան զոր աւելի անմարթ է երևակայել , բազմաթիւ հովուաց միաբան գաղթականութեան մը : Անկարելի է ինչ նկարագրել ոչխարաց , կովուց , ուղտուց անթիւ բազմութիւնը , որ իրարու կը յաշորկեն առանց ընդհատութեան ու գրեթէ իւրաքմէ անբաժան : Հնոտիներ հագած կանայք և մանկունք , ոմանք կենդանեաց վրայ , այլք հետի՝ էրիկ մարդոց հետ կը հսկեն վրանին , իրենց ահագին շուներով ուղղելով հագարաւար կենդանեաց այս շուն : Բազմագունեան թիթեղները աւելի պայծառ կը փայլեն արեգական լուսով . ու Կիւրին չէ մեզ այդ հոծ բազմութեան մէջ ճամբայ բանալ . բայց մեծազոյն զժուարութիւնն է երբ գետին քով հասնելով՝ հունը ծածկուած կը գտնենք նախիրներով , որք առիթէն օգտուելով ոմանք զբաղած են շուր խմելով , այլք ալ ու ձախ ոստոտելով , ու կը լսուին ուղտուց վրայ նստող կանանց սուր ձայներ՝ զանոնք յառաջ վարելու . ոմանք ալ եզանց վրայէն վայր իջնելով՝ քարանց ու գաւազաններու հարուածներով կ'օգնեն . վերջապէս այս աննկարագրելի խառնաշփոթութեան մէջ կը յաջողի մեզ գետին ջրայն մէջ մտնել , ու յառաջել ջրոց կաթիլներու անձրեւուն միջէն , զոր այդ բազմութեան գնացք կը պատճառէ , ու կը հասնինք միւս ափունքը : Ետայ կը շարունակէ գերազանցապէս այս հովուական չռ : Վրաններն , կապերտք և խուրճիք ուլտուց վրայ բեռնաւորուած են . եզանց վրայ եղեգներ՝ որ իրենց բնակութեան շինութեան պիտի գործածուին , երկայն երկայն խուրճեր՝ զայն կրողներուն զլիւն վեր բարձրանալով և միւս կողմանէ գետինը աւելելով : Եզանց մեծութիւնը , իրենց հանդարտ գնացքն , գլխիւն տարօրինակ պատկը , կը զարմացընեն զիս : Հորթուկներ , քուռակք , նորածին կամ հիւանդ ոչխարք՝ հեծնելու կենդանեաց վզէն կախուած են . զի ոչ ծռնունդ և ոչ մահ կենդանեաց կամ տղայոց՝ չընդհատեր թափառականաց շուն : Իրենց գլխաւոր հոգն ու մոռածութիւնը՝ այդ նախիրներուն հարկաւոր արօտը գտնելն է : . . .

Ուր ուրեմն կը հասնինք ի գերեզմանավայրն , ուր Պ . Շանտը կը փափաքի պեղումներ գործել : 1520 մետր բարձրութիւն ունի , փոքր սարահարթի մը

վրայ, որոյ առջեւէն կը վազէ գետն : Ի հանդիպոյ կը տեսնուի ձիւնապատ կոյտն Կէօք—չայ, ու խիստ հոգմ մը կը փչէ : Փանի մը քանկ հաւաքելէն ետքը, ու գետոյն այլ և այլ շրջաններն ընելով՝ կը դառնանք ի Կիրուս, ուր լուսազրութեան հանդերձանք ձեռուրնիս՝ զանազան տեղեաց կ'այցեցենք, ու իրկուան դեմ կը դառնանք ի տուն : Մեծ հրապարակը՝ հոն գիշերելու եկող թափառական ընտանեաց բազմութեամբ լեցուած է : Բայց օթեւանիս պիտի յերկարի անշուշտ. զի յոգնած դադրած՝ հազիւ սիրտ մնացած է վրանին իրենց կերակուրը պատրաստելու : Ոմանք ընկողմանած կապերտից ու վերմակներու վրայ, այլք վառուած մեծ կրակներու շորս կողմ բոլորուած, իրենց յոգնած և ցաւագին անձինքը զարմանելու հետ են, ոտից վէրքերը կը պատեն, կամ կրակի ջերմութեամբ թմրած կը նիւհեն : Մթոյն մէջ կ'երևնան ուղտուց երկայն վզերը, ու իրենց տխուր մոմալուն հետ կը խառնուին անօթի կամ հիւանդ աղայոց ձայներ : Ո՛րչափ նիւթք արուեստագիտի մը, և քանի՜ անգոր է գրիչս նկարագրելու այսպիսի տեսարաններ, որ միանպամայն կը բովանդակեն զպարզութիւն և զմեծութիւն, և այնչափ գորովալիք են :

Վաղը, երբ արշալոյսն ծագէ հորիզոնին վրայ, ամէնքն ոտքի վրայ պիտի ըլլան չուելու դէպի այն խոտացեալ երկիր, ուր ճոխութիւն է արօսոյ և առատութիւն ջրոյ :

Մայիս 25. Կիրուսի նաչալնիկն եկաւ զմեզ տեսնելու : Խոխտ սիրալիք կերպ ունեցող Ռուս մ'է, դիւրապատրաստ ի ծառայութիւն, որ պիտի դիւրացընէ մեր ուղեւորութիւնը մինչ ի Կատար՝ գեղերու պլխաւորներուն ուղղուած տեսակ մը անցագիր տալով ձեռուրնիս ի ռուս, հայ և թաթար լեզուս : Երկու անձինք ալ տուաւ առաջնորդ, յորոց մին Ղէզլի և միւսն Թաթար. այս վերջինը, Ֆաթ—ալի, հետերնիս պիտի զայ մինչև յՈրգոտպատ, վարժ աւ փորձուած անձ մը, որուն նաչալնիկ զիս մասնաւոր կերպով կը յանձնարարէ : Կ'երևնայ թէ զժուարպնաց պիտի ըլլայ ճանապարհն ընդ որ կը յառաջենք : Հանքալատ, անտառային է Զանկիզօր, բայց ուղիք և ճանապարհք այնչափ լաւ անուն մը չունին :

Առաջնորդի մը հարկաւոր խնդիրը լմնցընելով, նախաճաշի կ'երթանք առ Շահնազարովի : Կը հրամցընեն ազգային կերակուր մը՝ որ կիրակի օրեր ամէն Հայու սեղանոյն վրայ կը գտնուի. Կօյօչակ կը կոչեն զայն, ոչխարի միս ջարդուած և խառն ընդ բրնձոյ և ուրիշ քանի մի համեմից, զորս անկանի մը մէջ ծեծելով ու գնտակի նման ոլորելով կը խաշեն, և թարմ կարագով կ'ուտեն : Պատրաստութիւնը մեծ է, և տանը մէջ գտնուողք գրեթէ իրենց մասն ունին այդ աշխատանքին մէջ : Միտք ունիմ հետս ի Գաղղիա տանել Հայոց այնչափ սիրելի կերակրոյն շինելու եղանակը կամ նուսխայն :

Մայիս 26. Առաւօտեան եօթներորդ ժամուն կը մեկնիմք ի Գարա—քիւլիսէ : Օդը գեղեցիկ է. կարաւանը ուղղորդ կ'ելլէ ընդ լեռուն՝ որ նոր թաղին ետեւ կ'իյնայ : Թափառականաց բազմութիւն ընտանիք մեզի հետ նոյն ճամփ

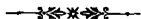
բէն կ'երթան : վերելքը պժուարագնաց է . բայց որչափ կը բարձրանանք՝ այնչափ աւելի հրաշխառն և մոգական կ'ըլլայ ձորահովտին տեսարանը , տարօրինակ ձևեր ունեցող հողաքարամբք ցցուած , որոց ստորոտը կը վազեն գետոյն փրփրալից և հայելոյ պէս ցոլացիկ ջուրք՝ պայծառագեղ արեգական մը ճառագայթից տակ : Նոյն միջոցին հին աւանն Էրուտի յանդիման կ'երևի աշաց իւր բոլոր վայրենի գեղեցկութեամբ . ցաւելով վերջին ակնարկ մը կը ձգենք , ու աչքէ կը կորսնցընենք , հասնելով ընդարձակ հրաբխային սահմարթ մը , զոր թափառական Տատը արշաւաստոյր կը զրաւին :

Շարաշարեղի

ՄԵԾԻՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ

ՄԱՐԳԱՐԷԱԻԹԵԱՆ ՅՈՅՆ ԲՆԱԳԻՐՆ ԵՒ ԱՆՈՐ

ՎԵՐԱՅ ԵՂԱԾ ԿՐԿԻՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԷՐ

ՄԱՆՕԹ է բանասիրաց յամին 1853 ի վենետիկ հրատարակուած « Պատմադրիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարբէի Հայոց հայրապետի , որ « Հայկ . Սոփերաց » Զ . հատորը կը կազմէ : Տարակոյս չկայ բնաւ , թէ Պատմագրութեան հեղինակն իրօք եղած ըլլայ Մեսրոպ Երեց՝ ի Ժ . դարու . բայց այն անծանօթ աղբերքը , զորս ի վար արկած է նա , — բաց ի փ . Բուզանդաց . ոյ , — ինչպէս նաև ինչ ինչ եկամուտ հատուածներ , որք հաւանօրէն յետոյ ժամանակաւ սպրդած են անդ , առանց տարակուսի չէին անցնիր քննասիրի մի տեսութենէն : Այս աղբերաց կարգէն են բոլոր այն մարգարէագուշակ բանից և տեսլեանց հատուածներն , որոնք Մեծին Ներսիսի բերանը զրուած են՝ ի քաղել հոգւոյն՝ դաւաճանող թիւնից անօրէն թագաւորին Պապայ , և որոնք 87—104 էջերու մէջ կը լիտան : Տեղեացս անհարազատ ըլլալուն յայտնի ապացոյց են՝ աւելի օտարին՝ քան Հայոց պատմութեան և ազգին վերաբերեալ այն պատմական և աշխարհագրական ակնարկութիւններն , որք հակա . ժամանակագրական և անյարմար կերպով մոցուած են Ս . Ներսիսի առ Հայս և ի մասնաւորի առ Արշակունիս ուղղեալ խօսից և գուշակութեանց հետ , և աչքի դարձող կերպով կարծես թէ ընդհատած են զանոնք իրարմէ :

Վերջերս իմ սիրելի բարեկամ գրչագրերէն մին , այն է « Ի . Սկեփոթիկն »¹

1 . Գրչագիրս կը պատկանէր ժամանակաւ Տէր Կարապետի Խզլարցոյ . զոր ընծայեց Հ . Մինաս վարդապետին մերոց Բժշկեան : Առաջին մասն , — յորում կը պարունակի յիշեալ գրութիւնն՝ Ագաթրոնի գուշակութեան հետ , — է նոսրա .